

УЛОГА ЈАШАР-ПАШЕ ЏИНОЛИЈА У РАЗАРАЊУ СРПСКИХ САКРАЛНИХ СПОМЕНИКА НА КОСОВУ (ПРИМЕР УЛАСКА ПРЕДАЊА У ИСТОРИОГРАФИЈУ)

УРОШ ШЕШУМ

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
uros.sesum@f.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Рад се бави анализом улоге полунезависног господара Косова из прве половине 19. века Јашар-паше Џинолија у разарању српских средњовековних сакралних споменика на Косову. Дата је анализа развоја народног предања о разарању цркава и манастира од стране Јашар-паше и околности које су довеле до тога да се предање у историографији третира као чињеница. Рад је написан на основу дубровачких, британских, француских, немачких, руских и српских путописа 16–19. века, објављених српских средњовековних извора, картографских извора, те историографске и етнолошке литературе, у мањој мери периодике и штампе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Косово и Метохија, Грачаница, Јашар-паша, Самодрежа, Војсиловица, Милош Милојевић, Панта Срећковић, Бранислав Нушић

Од почетка 18. века Вучитрнским санџаком као паше управљали су чланови породице Џиноли, потомци Џин Али-паше, родоначелника „пашинске династије”. Већ је родоначелник Џин Али-паша, до половине 18. века путем закупа, безмало свих државних прихода у санџаку, преузео у своје руке готово све прерогативе централних власти. Помоћу сплетки на Порти и насиља, члановима своје породице истовремено је обезбедио власт над Новобрдским кадилуком и тако створио пашалук, на простору географског Косова¹ и дела Косовског Поморавља, у којем је власт Џинолија била снажнија од султанове. Користећи се слабошћу централних власти, Џин Али и његови потомци били су готово независни господари у областима којима су владали, па је област под њиховом влашћу, без обзира што се простирала преко административних граница Вучитрнског

¹ Под Косовом се у овом раду подразумева географска област Косова.

санџака, називана Приштинским пашалуком, по вароши у коју су паше сместили свој конак. Након кратког периода посрнућа моћи породице, почетком друге половине 18. века, Џинолије је као господаре територија под управом конака у Приштини поново усталичио Малић-паша, који се истакао као војни командант током Кочине крајине и доцније током Првог српског устанка [Тричковић 2013: 178–179, 351; Митровић 1967: 278; Малетић 1969: 190; Храбак 1996: 163–164; Стојанчевић 1966: 47; Ивић 1917: 71; Шешум 2017: 149, 151, 186–187].

Након смрти Малић-паше, после новембра 1823. године, власт је у Приштини наследио његов синовац Јашар-паша, који је још од 1812. године фигурирао као нека врста савладара свог стрица [Вуловић 1953: бр. 156; Новаковић 1898: 145–152; Шешум 2017: 187].² Попут својих претходника и Јашар-паша је у закуп узео готово све државне приходе у пашалуку, а богатство породице ојачавао је читлучењем читавих косовских села, трговином и издавањем у закуп дућана у Приштини, које је узурпирао или изградио. У време оружане побуне скадарског паше Мустафа-паше Бушатлије против султана Махмуда II и његових реформи 1831. године, Јашар-паша се првобитно ставио на страну побуњеника, али због тога након пораза Бушатлије није претрпео политичке последице, већ је амнестиран и као присталица султана и његових реформи наставио да влада као и пре тога. Лојалност владару показао је већ наредне године када је учествовао уз султану одане трупе у Бици код Липљана против војске побуњених босанских бегова Хусеин капетана Градашчевића. Липљански пораз султанске војске није поколебао пашину оданост; наредне, 1832. године задужио је султана узимањем учешћа при војсци великог везира у покоравану босанских побуњеника. Оданост и заслуге приштинског властодршца су обезбедиле од утамничења или изгнанства које су 1836. погодиле представнике пашинских династија у Метохији. Централној власти остао је одан и надаље, па је 1839. и 1844. заједно са султановом војском гушио побуњеничке покрете Арбанаса у Старој Србији; умро је 1846. године [Недељковић 2012: 259–264, 266; Недељковић 2014: 257; Митровић 1967: 278].

На основу савремене српске архивске грађе време Јашар-пашине управе не може се оценити као време систематског прогона Срба и православне цркве на Косову.³ Упркос томе, српска историографија је од краја 19. па кроз цео 20. век последњег полунезависног приштинског пашу означавала као кривца за проређивање српског православног живља на Косову, тврдећи да је насељавањем и протезирањем муслиманских Арбанаса систематски мењао етничку и верску слику области којом је управљао на штету православних Срба. Поред насељавања Арбанаса, паши је у историографији на терет стављен и прогон православне цркве, читаван кроз рушење њених храмова по његовој заповести. Иако се у савременој архивској грађи не може наћи потврда за пашину пресудну

² Малић-паша се последњи пут као жив спомиње новембра 1823. године.

³ Треба нагласити да се у Фонду Кнежеве канцеларије у Архиву Србије налази свега неколико докумената који се односе на Јашар-пашу и његов пашалуку.

улогу у разарању српских цркава и манастира изграђених у средњем веку, његова рушилачка делатност у историографији није довођена у питање [Шешум 2017: 186–190]. Први наводи који пашу окривљују за насртаје на православне храмове потичу од представника романтичарског правца у српској историографији, Панте Срећковића и Милоша Милојевића и настали су у седмој и осмој деценији 19. века, две до три деценије након Јашар-пашине смрти. Прилично уопштене оптужбе Милојевића и Срећковића конкретизоване су у последњим деценијама 19. и првим деценијама 20. века у делима путописаца, етнолога и новинара. Често међусобно контрадикторне наводе о пашиној рушилачкој делатности, настале неколико деценија након његове смрти, историографија је, без дубље анализе, у другој половини 20. века прихватила, те су они временом прихваћени као чињенице. У наредним редовима биће анализирано како су поједине тврдње доспеле у историографију и истовремено, на основу доступних историјских извора, како је проверавана њихова основаност.

МОСТ НА СИТНИЦИ И ЦРКВА У ЛИПЉАНУ

Причу о Јашар-пашином разграђивању српских цркава и манастира и грађењу мостова од њиховог камена први даје Милош Милојевић у свом путопису насталом крајем шесте деценије 19. века. Конкретно, Милојевић наводи случај развалина Цркве Самодреже, чије рушење приписује султану Бајазиту I, непосредно након Косовске битке 1389, наводећи да је од већег дела камена с њених рушевина Јашар-паша подигао воденицу, а да је од преостатка „...*градио неке мостове, кои су се одма и рушили, чим је прва киша падала*” [Милојевић 1871: 146, 184]. Милојевић, који иначе први описује пашино време као доба незапамћеног насиља над косовским Србима и њиховим светињама, у свом путопису помиње стари мост на Ситници код Липљана, али га не доводи у везу с пашом, нити с рушењем липљанске цркве које такође описује. Милојевић помиње и други мост на Ситници, код села Враголије, али за њега изричито каже да су га градили српски владари, бележећи доцније, да је управо на том мосту 1448. године Јанош Хуњади доживео пораз у бици с Турцима [Милојевић 1871: 178, 194–195, 215–216]. Липљански мост и Јашар-пашу у непосредну везу први је довео Милојко Веселиновић 1894. на основу казивања старог липљанског попа Јована Поповића. Поп Јован, који је иначе био рукоположен 1834, ставља градњу липљанског моста у време свога оца попа Ђорђа, негде око 1804. и наводи да је тада Јашар-паша разорио припрату липљанске цркве за потребе моста на Ситници код Липљана. Позивајући се на Милојевићев путопис Веселиновић наводи да је паша рушио и друге цркве за потребе градње разних објеката, између осталих и мостова [Веселиновић 1894: 333]. Тодор Станковић, који је путовао истом трасом као Милојевић и Веселиновић, седамдесетих и деведесетих година 19. века, није навео да је Јашар-паша градио или опрavlљао икакве мостове. Он у својим *Бележкама* набраја мостове на Ситници, наводећи да је мост код Липљана био направљен од камена и да је имао десет сводова. Помиње

и мост код Враголије, али, за разлику од липљанског, у његовом случају није навео од ког материјала и када је направљен [Станковић 1910: 62, 87–88]. Бранислав Нушић је за разлику од Станковића, који није пренео причу о грађењу моста, поклонио више поверења предању о Јашар-паши и липљанском мосту које је донео Веселиновић, будући да је предање и сâм чуо од липљанског учитеља Дене Дебељаковића. Почињући од исказа Веселиновића, чију причу о рушењу припрате цитира, Нушић додаје да је липљански мост, кога назива Јашар-пашином ћупријом, паша саградио каменом „...који је вадио из српских цркава које је он свуд њо Косову рушио”. Дакле, Нушић први износи тврдњу да је мост грађен не само од припрате липљанске цркве, него и од више разорених српских цркава у околини. Мост код Враголије, тада у врло лошем стању, Нушић је такође поменуо, али га није довео у везу с Јашар-пашом [Нушић 1902: 42–43; Нушић 1903: 56–58].

Конкретније податке о разарању цркава у околини Липљана за потребе моста даје Иван Иванић, који је путовао Косовом отприлике у исто време кад и Нушић. Позивајући се на Веселиновића, он наводи да је Јашар-паша око 1804. за потребе моста порушио припрату липљанске цркве, али наводи да је поред ње током истог грађевинског подухвата разорио и цркве у Рујцу и Скуланову. Списку цркава које су разваљене да би се од њих начинио мост на једном другом месту у свом путопису додаје и манастириште у селу Словињи [Иванић 1903: 31, 34–37]. Мало пре или у исто доба, списак цркава разорених од стране Јашар-паше даје у свом рукопису и Јосиф Поповић из Грачанице. Он пише да је паша порушио цркве у селима Батовцу, Сушици, Словињу, Добрињу, Батусу и Брњици, као и многа друга црквешта. Поповић је прецизирао да је за потребе моста на Ситници паша употребио камен с припрате липљанске цркве и цркава и црквешта који су се налазили на путу између Приштине и Призрена [Шешум 2017а: 379]. Мало другачији списак разрушених цркава од Јосифа Поповића даје у свом касније објављеном делу његов синовац Јанићије Поповић. Јанићије, који цитира Нушића, али не и Иванића, наводи да је паша за потребе липљанског моста разорио припрату липљанске цркве и цркве у селима Батусу, Рујцу, Скуланову и Словињи [*Плач Сџаре Србије*, 1982: 197]. Списак је наставио да се шири након Првог светског рата у делима антропогеографа, који су поред осталих података прикупљали и легенде, али и податке о црквинама и уништеним средњовековним грађевинама. Антропогеограф Митар Влаховић је 1930. године забележио да је Цркву Светог Јована Претече у селу Сврчину Јашар-паша разорио за потребе липљанског моста [Влаховић 1930: 467], док је његов колега Атанасије Урошевић, који је вршио проматрања неколико година после њега, навео да је по казивању локалног становништва Јашар-паша за потребе мостова на Ситници код Липљана и Враголије разорио цркве у Топличану, Словињи, Бресју, Скуланову, Сушици и Крајишту [Урошевић 1965: 24]. Дакле, до Урошевића, који је писао тридесетих година 20. века, локално предање о разграђивању цркава и зидању мостова је претрпело измене. Неке цркве су у међувремену искључене, док су друге

укључене у предање. У предање је такође укључен и мост на Ситници код села Враголије, као објекта за чије потребе је вршено разарање, а који до тада није био предмет приче о разарању цркава и који је знатно старији од Јашар-пашиног доба.

Дакле, предање о разградњи цркава за потребе премошћавања Ситнице развијало се током шест деценија на следећи начин. Уопштени исказ Милоша Милојевића о Јашар-пашиној мостоградњи на штету српских цркава, који су вероватно дати на основу локалног предања, код Милојка Веселиновића добили су конкретан облик у уверљивом исказу о липљанској припрати, затим је Бранислав Нушић неодређено устврдио да је истом приликом разграђено још неколико неименованих српских светиња, док је Иван Иванић разорене светиње побројао. Списак разваљених цркава у наредним деценијама се попуњавао именованем нових, али и изостављањем претходно поменутих разорених цркава, све дотле док у причу није уплетен и враголијски мост. Када се изнето има у виду може се сумњати да су списи Милојевића, Веселиновића, Нушића и Иванића током деценија сугестивно деловали на локално народно предање посредством учитеља или осталих писмених локалних Срба, па да су косовски Срби за цркве за које су знали да су некада служиле у околини моста, а које више нису постојале, везали причу да су разграђене за потребе премошћивања Ситнице. Уплитање моста код Враголије у причу о Јашар-паши даје вероватноћу оваквој могућности. Наиме, турске власти су почетком 20. века због неупотребљивости старог моста код Враголије у његовој непосредној близини изградиле нови камени мост користећи у изградњи камен са црквина и манастиришта у околини [Иванић 1903: 39].

Српска критичка историографија је у другој половини 19. и током 20. века готово у потпуности искључила путописе Милоша Милојевића као историјски извор, због његовог некритичког прихватања народног предања, сувишне поверљивости према кореспондентима и склоности да уз постојеће писане или материјалне остатке прошлости описује и оне који нису постојали [Јастребов 2018: 58, 61, 149, 161–163, 204, 228, 272–279]. С друге стране, дела Веселиновића, Станковића, Нушића и Иванића су сматрана поузданим и коришћена као извор за владавину Јашар-паше, а исто је чињено и с делима антропогеографа, иако су ови последњи наглашавали да су преносили предање, а не податке добијене на основу историјских извора. Парадоксално, недостатак поверења према Милојевићу и изостанак критичког поређења текстова путописаца који су му следили као и навода антропогеографа, довели су до тога да се у историографији предање о рушењу цркава за потребе мостова на Ситници у Јашар-пашино доба прихвати као историјска чињеница.

Кључна тачка у развоју предања, исказ попа Јована, које је пренео Веселиновић, заправо рехабилитује Јашар-пашу. Наиме, поп Јован је запопљен 1834, а разарање припрате није преносио на основу сопственог, већ на основу сећања свог оца, па је зато тренутак рушења припрате ставио у време око 1804. године, према свој прилици слободним датирањем очевог приповедања. Те године, као ни наредних деветнаест година, Јашар-паша

није био господар пашалука, већ његов стриц Малић-паша, па тако није могао ни да нареди разорење цркве и зидање моста. Одговорност за рушење припрате, треба дакле ставити на терет Малић-паше, а не Јашар-паши.

Историјски извори мост код Липљана, централни објекат предања о разарању цркава у долини Ситнице, помињу много пре Малић и Јашар-паше, чак и пре турског завојевања српских земаља. У Грачаничкој повељи 1320–1321. помињу се локалитети „на Сийници Сињак, Тишина више града Липљана од моста до Широког брода” [Соловјев 1926: 103; Михаљчић и Ћирковић 1999: 419; Ивановић 1961: 258; Мишић 2007: 162]. Милојевић у путопису по Старој Србији наводи да изван Липљана: „...а код сийничког моста, налази се још данашњег дана њректан из доба царевине српске ‘Сињак или Тишина’ у коме се њреко целог леиша хваиша најбоља и вкуснија риба” [1871: 194–195]. „Сињак или Тишину” спомиње и Нушић у свом опису Косова. Као и Милојевић и Нушић ове локалитете смешта до моста и описује их као места из кога се вади риба из Ситнице [Нушић 1903: 56], што значи да је овај средњовековни рибњак своју функцију вршио и у другој половини 19. и почетком 20. века и да се налазио на истом месту као и почетком 13. столећа – до моста код Липљана. Гавро Шкриванић пише да је локалитете Рибњак и Тишину убицирао 3 километра јужно од Липљана и да су се у време његовог истраживања, 1953–1954, познавали остаци средњовековног моста, до локалитета Широки брод [Шкриванић 1956: 195]. Шкриванић је видео само остатке, јер је мост разнела српска војска приликом свог повлачења 1915. године у труду да успори непријатељско форсирање Ситнице [Велики раиј Србије, 13: 307, 337–339; Велики раиј Србије, 14: 23]. Дакле, мост који се помиње 1321. налазио се на истом месту све до 1915. Међутим, остаје упитно да ли се радило о истом мосту, односно, да ли је мост који се помиње у повељи опстао до Првог светског рата. Није искључено да је на месту тринаестовековног, можда и дрвеног моста, у неком тренутку, можда и у време Малић-паше, озидан нови мост од камена. Остаје отворена и могућност да је мост, поменут у Грачаничкој повељи, био од камена и да је у време Малић-паше само поправљан.

Остављена резерва у погледу континуираног постојања моста од 13. до 20. века, упркос Шкриванићевог датирања његових остатака у средњи век је неопходна, јер није образложио разлоге због којих је рушевине сматрао остацима средњовековне грађевине. Поред тога, изостанак децидираног помена моста током новог века охрабрује сумњу у то да је континуирано постојао до почетка 19. века. Француз Филип Дифрен Кане (Philippe du Fresne-Canaye), који је прошао кроз Липљан 1573, није поменуо камени мост у варошици, као што је учинио у случају Војиновића моста код Вучитрна. Мост није поменут ни током 17. века. Анонимни руски путник оставио је 1674. белешку о Липљану само као о преноћишту, а мост није поменуо. Њуприја није поменута ни у опису кампање хабзбуршке војске 1689. до Скопља, када су царске трупе после паљења поменутог града једно време биваковале у Липљану. Посебно је симптоматично то што мост као липљански није убележен на картама с краја

17. века. Нема га на карти Србије Ђакома Кантелија де Вињоле (Giacomo Cantelli da Vignola) из 1689. на којој су уцртана друга два ситничка моста – дрвени код Враголије и камени Војиновића мост код Вучитрна. Није уцртан ни на хабзбуршкој карти Србије из исте године, на којој је уцртан Војиновића мост код Вучитрна. На карти Винћенца Коронелија (Vincenzo Coronelli) из исте 1689, поред камених мостова Војиновића на Ситници и Бабиног моста на Лабу, уцртани су дрвени мост на Ситници код Враголије, дрвени мост на Сутесци притоци Грачанке и два моста неизвесно од ког материјала на Ситници код Гуштерице и Јањева. Један од последња два моста могао би бити липљански мост, будући да постојање моста код Гуштерице није забележено у другим изворима, а да се ово село налази између Липљана и Јањева [Самарџић 1961: 129; Новаковић 1897: 103; Томић 1902: 137; Николић 1972: 132; Hauptmann 1888⁴; Вемић и Стругар 2007: 42–49]. Треба нагласити да упркос томе што изостанак децидираног помена моста у доступним путописима, интенерарима и на картама током 16, 17. и 18. века иде у прилог сумњи о његовом континуираном постојању, не треба потпуно одбацити ни супротну могућност или могућност да је постојао бар до краја 17. века. Липљан се већ у 16. веку нашао ван траса путева који су водили од Београда, Босне и Јадранског приморја за унутрашњост Румелије и кроз њега је пролазио само део путника који су преко Качаника путовали на север према Приштини или на југ према Скопљу. Правац Ниш–Врање–Куманово–Скопље одвлачио је због несигурности качаничке околине већи део оних који су могли да оставе белешку о постојању моста. Путописци из друге половине 19. века, Гиљфердинг (Александр Фёдорович Гиљфердинг) и Еванс (Arthur Evans), који су боравили у Липљану и описали липљанску цркву, нису поменули мост, иако је у време њиховог боравка сигурно постојао. У 19. веку, као и у два века која су му претходила, липљански мост је имао мали стратешки и саобраћајни значај, те је то свакако утицало на руског и британског путописца да не оставе белешку о њему. Чињеница да су два путника, која су морали видети мост, изоставили да забележе његово постојање оставља питање о његовом постојању у ранијим вековима отвореним [Гиљфердинг 1972: 209; Evans 1885: 58–67].

ГРАЧАНИЧКЕ КУПОЛЕ И ПАТОС

Поред рушења цркава за потребе моста, односно мостова, народно предање Срба на Косову приписало је Јашар-паши и оштећивање манастира Грачанице и одношење грађевинског материјала с њега за потребе других грађевина.

Подаци о Јашар-пашином откривању задужбине краља Милутина или уопште помен о томе да је црква откривана или откривена не срећу се у делима путописаца све до седамдесетих година 19. века. Француски путописац Ами Буе (Ami Boué), који је посетио Грачаницу тридесетих

⁴ Ненумерисани прилог на крају часописа.

година 19. века видео је на њој четири мале и једну велику куполу, али није поменуо ништа о томе да је црква била откривана или да су куполе скоро скидане или мењане [Boué 1854: 203]. У деценији након Буга Грачаницу је посетио и описао дечански калуђер Гедеон Јосиф Јуришић. И он је видео четири мања и једно велико „кубе”, односно пет купола. Ни он, према коме би служитељи светиње свакако били поверљиви и пренели причу о Јашар-пашином зулumu, није навео да је црква била откривена нити да су „кубета” скоро мењана [Јуришић 1852: 116]. Пет купола видели су и руски путописац Александар Гилџердинг (Александр Фёдорович Гилџердинг) педесетих и енглеске путнице Ирби (Adelina Pauline Irby) и Мекензи (Georgina Muir Mackenzie) почетком шездесетих година 19. века [Гилџердинг 1972: 210; Ирби и Мекензи 1868: 169]. Први је притом описао црквено здање као готово неоштећено. Ипак, ваља рећи да ни један од поменутих посетилаца Грачанице није написао од ког су материјала биле куполе.

Податак о томе да је с Грачанице почетком 19. века скинуто олово први је дао Панта Срећковић 1865. године, како је сам нагласио, на основу казивања Симе Игуманова или на основу хронике Симиног брата игумана манастира Светог Марка Арсенија Андрејевића. У делу *Синан-џаша* о Јашар-паши је између осталог изнео: „1825. з. скинуо је олово с грачаничког манастира и џокрио џ њиме џамију у Приштини” [Срећковић 1865: 104]. Сам Срећковић, који је по Косову путовао 1873. године, Грачаницу је описао на следећи начин: „И злеше св. Грачанице, задужбине краља Милутина. На њојзи је џеј кубеџа; сва је оловом џокривена” [Срећковић 1875: 350]. Срећковић је у *Синан-џаши* писао на основу онога што је чуо, а у *Пушничким сликама* на основу онога што је видео.

Милош Милојевић је у *Пушћојису* из 1871. године први донео детаљнију и нешто другачију причу о пашином насртају на Грачаницу, вероватно према предању које је чуо. Према њему, паша је наредио скидање оловних купола неком врстом минирања, али, пошто је мајстор који је рушио оловну куполу погинуо, неке хоће полуделе, а падини синови и снаје „побеснели”, решио је да одустане од скрнављења цркве. Говорећи даље о унутрашњости Грачанице и живопису Милојевић констатује да су и куполе и кров некада биле покривене оловом, али да су „потурице” квариле и развлачиле оловне плоче, па да је црква покривена ћерамидом која прокишњава [Милојевић 1871: 145–147, 160–161]. На основу његовог помало конфузног исказа излази да је желео да каже да је црквени кров мимо купола био покривен ћерамидом, а да су куполе од олова остале на свом месту, као што уосталом пише и Срећковић који је поред манастира прошао три године након Милојевића.

Први после Милојевића и Срећковића Јашар-пашу у контекст скидања олова с Грачанице доводи Иван Степанович Јастребов (Иван Степанович Јастребов), који је у то време руски конзул у Призрену. Он 1874. године о Јашар-пашином скидању олова с цркве говори као о опште познатој ствари, али наводи да је једна оловна купола остала на старом месту и доноси запис који се на њој налазио [Јастребов 1874: 182–185]. Милојко

Веселиновић, који је посетио Грачаницу, у свом путопису из 1894. прво наводи да су њена „кубета” „...покривена оловом од старина, а остала је црква скоро њлехом ирејокрыиа, јер је ире 70 година Јашар-ѡаца скинуо олово ѡа покрыо ћерамидом”, да би на другом месту у истом делу написао да је паша цркву прво открио да би покрыо ѡамију, али да је доцније, пошто је оболео, открити храм покрыо црепом [Веселиновић 1894: 307, 333].

Као и у случају моста код Липљана, Бранислав Нушић конкретизује и уобличава Веселиновићеве наводе. Према њему, паша је са цркве поскидао сво олово изузев оног на југоисточној куполи коју помиње Јастребов. Нушић наводи да је паша ово олово искористио за своју, односно Јашар-пашину ѡамију у Приштини. За разлику од Милојевића и Веселиновића Нушић не помиње небеску казну која је погодила пашу због откривања цркве, погибију мајстора, обољење хоѡа, чланова пашине породице или њега самог, већ наводи да је паша доцније сѡм покљонио ћерамиду за покривање откривене цркве због пријатељства са грачаничким свештеником Ристом Поповићем који му је ушао у вољу и постао његов побратим [Нушић 1903: 34–35]. Иван Иванић је у свом путопису описао откривање цркве од стране паше за потребе ѡамија. Он није, као Нушић устврдио да је паша олово употребио за своју ѡамију у Приштини, већ за „неке” ѡамије. При опису Јашар-пашине ѡамије у Приштини, није навео да је њена купола начињена од грачаничког олова, већ да је зидана каменом од разрушених српских цркава [Нушић 1903: 70–71, 81].

О скидању олова с Грачанице сведочанство су оставила и три члана породице Поповић из Грачанице, генерацијских чувара и служитеља Милутинове задужбине. Поп Никола Поповић (1856–1915) наводи да је Јашар-паша цркву открио за време владавине свог стрица Малић-паше, дакле негде пре 1823. Према његовом казивању паша је сејменима наредио откривање цркве, док су поп Ђорђе Поповић, Николин прадеда-стриц и православни народ „немо молили Небеса за чудо”. Сејмени су открили цео кров и све четири куполе осим највише, куполе Исуса Христа, приликом чијега откривања је један од сејмена пао и погинуо. Пашу је пад навео да остави средишњу куполу, а попа и вернике уверио да су присуствовали чуду и Божијој казни. Према казивању попа Николе, Ђорђевог братанац поп Риста, успео је доцније да се умили Јашар-паши и постане његов побратим, након чега је добио дозволу да откривену цркву покрыје ћерамидом [*Плач Старе Србије*, 1982: 16–17]. Јосиф Поповић (1860–1923) даје више детаља о откривању Грачанице. Према њему, паша је цркву откривао да би покрыо своју ѡамију у Приштини, коју је градио тридесетих година 19. века. Након што је скинуто олово с припрате и пошто се прешло на куполе, један од мајстора је пао с цркве. То је поколебало пашу, па је после убеђивања и молби побратима попа Ристе Поповића прекинуо са даљим рушењем и свих пет купола оставио недирнутим [Шешум 2017а: 378–379]. Јанићије Поповић (1883–1951), који откривање Грачанице и њено касније покривање ћерамидом описује на основу казивања свог оца попа Николе, просто преноси његову причу, само с много мање детаља [Поповић 1927: 30–31].

Опис насртаја на грачаничко олово је на основу казивања косовских Срба оставио и пуковник Панта Радосављевић 1923. Према његовом тексту, који представља већ развијено предање, Јашар-паша је почео да открива цркву и успешно скинуо олово с припрате. Међутим, при покушају откривања мале куполе изнад левог олтара један од радника се стрмоглавио и погинуо, што је уплашило пашу и натерало га да обустави даље скрнављење. У тренутку пада мајстора, Јашар-пашина сестра је полудела, што је пашу још снажније утврдило у уверењу да је починио грех. Након одласка у манастир Девич дошло је до оздрављења болеснице [Радосављевић 1923: 87–88]. Предање о појави лудила у пашиној породици доноси и Стојан Капетановић 1933, свакако такође према локалном предању. Према Капетановићу, пашу погибија сејмена приликом откривања цркве није поколебала, већ је с рушењем наставио све док му кћер није душевно оболела. Након што је девојка после молитве попа Ристе оздравила, паша је прекинуо с откривањем цркве [Капетановић 1933: 281–282].

Поред наративних извора о откривању Грачанице сачуван је и један препис записа који се налази у заоставштини Љубомира Ковачевића. Према препису записа, за који је забележено да је написан руком попа Димитрија Ђорђевића из села Коњуха, Јашар-паша је 1834. поскидао оловне куполе с цркве и њиме покрио минарете своје џамије у Приштини [Шешум 2017: 189].

Изнети наводи о наводном откривању Грачанице су међусобно контрадикторни у многим детаљима. На првом месту, извори се међусобно не слажу по питању тога шта је тачно према наређењу Јашар-паше скинуто с црквеног крова. Већина извора који описују откривање цркве наводе да је паша скинуо кров, али не конкретно куполе или бар не све куполе, док неки наводе само толико да је паша скинуо олово. Пошто сви посетиоци Грачанице пре 1874, када је црква поново препокривена цинком и плехом [Ђурчић 1999: 33], не наводе да су куполе скидане или скинуте, а да сви каснији описивачи Грачанице говоре о привременој откривености црквеног крова, чини се да је, ако је откривања уопште било, за време Јашар-паше скинут или кров с припрате, како наводе Јосиф Поповић и Радосављевић, или да је уз припрату био откривен и кров цркве испод купола. Милојевић, који први пише о откривању Грачанице, за откривање крова ван купола није окривио пашу, већ неке „потирице”, док се на основу Веселиновићевог писања може закључити да је паша поштедео куполе, али да је скинуо кров испод њих, који је тек доцније покривен ћерамидом. О скидању свих купола сем једне први пише Јастребов, а позивајући се на њега и Нушић. О скидању четири куполе казује и Никола Поповић, али за разлику од претходне двојице, који наводе да је поштеђена југоисточна купола, он као очувану означава средишњу, куполу Исуса Христа. Када се узме у обзир да посетиоци Грачанице из тридесетих, четрдесетих, педесетих и шездесетих година 19. века нису приметили да су куполе мењане или да су биле замењене ћерамидом, наводи Милојевића, Веселиновића и Јосифа Поповића чине се најпоузданијим, па се уз одређени отклон може тврдити да је у време Малић и

Јашар-паше с цркве скинуто олово с припрате и с крова ван купола, али не и са саме куполе. Подаци о првом препокривању цркве међусобно нису у толикој несагласности као остали делови приче о Јашар-паши и Грачаници. Наиме и Нушић и Веселиновић наводе да је ћерамиду за препокривање цркве попу Ристи даровао сâм паша, док су чланови породице Поповић пашину улогу свели на давање дозволе, свакако да би увећали значај улоге свог претка. Дакле, све наведено указује на то да су оловне куполе до 1873–1874. биле на свом месту, а да је остатак цркве био покривен ћерамидом. Колика је улога Јашар-паше у скидању олова с крова ван купола, до откривања нових извора, тешко је било шта рећи.

Извори међусобно нису у сагласности ни по питању тога због чега је тачно паша наводно узимао олово с цркве. Милојевић и поп Никола Поповић при опису насртаја на куполе нису навели за шта је паши тачно било потребно олово. Веселиновић је навео да је олово скидао за потребе џамије, али не и које. Према казивању Игуманова Срећковић наводи да је Јашар-паша олово скинуо за џамију у Приштини, али не каже конкретно коју. Нушић у једном штампаном делу први наводи да је паша олово скидао за потребе своје, Јашар-пашине џамије у Приштини. Нушићеву тврдњу, која је по свој прилици изнета на основу казивања Срба са Косова, прихватили су и Иванић и Јанићије Поповић. Да је намена грачаничког олова за потребе џамије још током 19. века ушла у предање сведочи чињеница да о томе пишу у рукопису и запису Јосиф Поповић и поп Димитрије Ђорђевић [Шешум 2017: 189; Шешум 2017а: 378–379]. Упркос причи о коришћењу грачаничког олова за потребе џамије, ни један српски путописац, па ни Нушић нити Иванић, приликом описа Јашар-пашине џамије нису навели да је било који део њеног крова или минарета био покривен грачаничким оловом. О томе белешку нису оставили ни историчари уметности нити архитектуре, па везу откривања Грачанице и покривања Јашар-пашине џамије треба узимати с дубоком резервом.

На основу свега изнетог може се само закључити да се откривање Грачанице од стране Јашар-паше само условно може узети као историјски догађај, јер је од првог сигурног помена о насртају паше на цркву код Срећковића и Милојевића па до тридесетих година 19. века прича претрпела огроман утицај локалног народног предања. Као и у случају моста, тј. мостова на Ситници и у случају откривања Грачанице постоји могућност да је штампана литература, пре свега Срећковићев *Синан-џаша*, утицала на развијање приче до облика који је добила до тридесетих година 20. века. Интересантно је да је српска историографија прихватила предање о Јашар-паши и Грачаници као историјски догађај углавном позивајући се на Веселиновића и Нушића, а не на представнике одбаченог романтичарског правца у историографији, Милојевића и Срећковића, који су заправо први донели предање у првобитној непроширеној верзији.

За разлику од приче о грачаничком олову, у којој постоје многа размимомоилажења, сви писци који описују Грачаницу, изузев Милојевића и Тодора Станковића, који нису довели Јашар-пашу у вези с унутрашњошћу цркве, слажу се око тога да је паша скинуо наводно првобитни мермерни

патос из цркве. Податак о скидању патоса први је донео Милојко Веселиновић: „По патосу се виде још понеке велике и старе плоче, а остале је повadio Јашар-паша за своје воденице и амаме у Приштини” [Веселиновић 1894: 307]. Веселиновићеву тврдњу о скидању патоса донео је и Нушић, али он није навео за које је потребе скинут мрамор с пода цркве [Нушић 1903: 35]. Иван Иванић је био много конкретнији, он је написао да је паша скинуо мраморни патос да би украсио своје конаке у Приштини, хамаме и воденице [Нушић 1903: 69–70]. О скидању грачаничког патоса, искључиво за потребе хамама у Приштини у својим рукописима, казивањима и штампаним делима без разлике у детаљима сведочили су и припадници грачаничке свештеничке породице Поповић: Никола, Јосиф и Јанићије [*Плач Сџаре Србије*, 1982: 16, 197; Поповић 1927: 30; Шешум 2017а: 379]. Последњи је о скидању патоса, такође за потребе хамама у Приштини писао Панта Радосављевић 1923. у својој књижици *Кроз славно Косово* [Радосављевић 1923: 82].

Можда и под утицајем Радосављевићевог текста, који је Србе Косовце подсетио на причу о скидању мрамора из Грачанице, на заузимање проте Аритона Поповића, сина вишедеценијског старатеља цркве попа Димитрија Ивића, државне власти су 1924, без консултовања Комисије за чување архитектонских старина при Министарству вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, дозволиле скидање мраморног патоса из хамама у Приштини и његово „враћање” у Грачаницу. За тај посао нестручни, извођачи радова су прво аутентични тринаестовековни грачанички патос покрили са 20 см бетона, а онда преко свежег бетона поставили хамамске плоче. Овим подухватом, мотивисаним предањем о Јашар-паши, уништени су аутентични подови хамама из 15. века и тринаестовековни под манастира Грачанице [Поповић 1927: 51–52; Поповић 1928: 110–111; Црниловић 1929: 442–443; Вуловић 1968–1971: 168; Ђуричић 1999: 35, 82]. Тек шездесетих година 20. века рестаураторским радовима откривен је и реконструисан аутентични грачанички патос [Вуловић 1968–1971: 168].

ЈАШАР-ПАШИНЕ ВОДЕНИЦЕ

Поред разарања или оштећивања цркава и манастира за потребе мостова и хамама, народна традиција, а посредством ње и путописци, Јашар-паши су приписали и рушење српских манастира и цркава или њихових остатака за градњу воденица на рекама по Косову и у Лабу.

О пашином разарању црква за потребе воденица први је писао Јохан Георг фон Хан (Johann Georg von Hahn), мада посредно и не наводећи о којем паши се тачно ради. Он наводи да је с рушевина изнад Јањева, које народ назива именом *Basilowitsh*, осим за потребе римокатоличке јањевске цркве 1858. раније одношен камен и за пашине *воденице* на реци Сутески притоци Грачанке [Hahn 1868: 84]. Две године након Хана Милош Милојевић је описао рушевине манастира на брду Велетину и означио их као остатке манастира Царице или Васиљице, задужбине краљице Симониде, које је оборио Јашар-паша за потребе својих воденица. Као и

Хан и Милојевић је навео да су поред паше камен с развалина односили и католици из Јањева за потребе своје цркве посвећене Светом Николи [Милојевић 1871: 169]. Јањевски католици су заиста разносили камење с ових рушевина педесетих година 19. века. Према сведочењу Гњиланца Николе Данчетовића тада су однели камење с олтарских врата из цркве по имену Василеовице и у три воловске запреге однели га у Јањево [Костић 1910: 38]. Хан, Милојевић и Данчетовић заправо су описивали рушевине манастира Војсиловице на падинама Велетина. Овај манастир, посвећен Рођењу Богородице, изграђен у 14. веку након 1313. или у 15. веку, био је својеврсни културни и преписивачки центар у 16. и 17. веку, све док није опустео у неком тренутку између 1631, када се помиње као активни манастир и 1762. године када се помиње као пуст [Костић 1910: 40; Ивановић 1998: 15; Стојановић 1903: бр. 3204; Петковић 1950: 34; Зиројевић 1984: 58–59; Урошевић 2001: 32–33].⁵ Милојевић наводи да је манастир оборио Јашар-паша и процењује да то није могло бити много пре 1870. године, јер су стабла манастирског воћњака у то време, када је он обишао рушевине, још увек била здрава [Милојевић 1871: 168]. Милојевићево „датирање” према стаблима не би требало узети у обзир, јер је манастир свакако већ у Јашар-пашино време као опустео већ био урушен. Јашар-паша, вероватније још и његов стриц Малић-паша, саградили су од камена овог урушеног манастира свакако по једну воденицу и ваљаницу, можда и више њих, на рекама Грачанки и Сутески.

Јосиф Поповић је крајем 19. века оставио сведочанство да је паша раторио бадовачку цркву (манастир се налазио у атару села Бадовца) и од ње начинио воденицу на Грачанки. У Поповићево време локално становништво је ову воденицу звало Поповица [Шешум 2017/а: 379]. Атанасије Урошевић је тридесетих година 20. века затекао на Грачанки Јашар-пашину воденицу саграђену од манастирског камена, али њено име није било Поповица, већ Ваљавица [Урошевић 1965: 34]. Речено је да Хан помиње *млинове*, а не *млин* на Сутески, док Поповић и Урошевић помињу воденицу на Грачанки. Судећи према различитим именима изгледа да је паша на Грачанки имао најмање два објекта – воденицу Поповицу и ваљаницу сукна, објекат који је попут воденице радио на водени погон, али који је прерађивао сукно, а не жито. Ваљавица, дакле не би било име воденице, већ ознака њене првобитне намене, коју је изгубила до Урошевићевог времена. Према томе, од манастирског камена према свему наведеном није направљен један објекат на једној реци него најмање по један и на Грачанки и на Сутесци. У Ваљавици, односно некадашњој ваљаници, тридесетих година 20. века Ђурђе Бошковић је нашао узидана три камена фрагмента орнаментисана преплетом, која су по казивању мештана били остаци ре-

⁵ У литератури се запуштење манастира често датира у другу половину 17. века због тога што се погрешно узима да је римокатоличка Црква Светог Николе у Јањево тада грађена и да је грађена од развалина манастира Војсиловице. Заправо, јањевска римокатоличка црква се помиње као изграђена 1610, а Војсиловица као активан манастир 1630. године. Заправо је реч о забуни, јер католичка црква у Јањево није грађена од камена с манастирских развалина пре почетка 17. века, већ је њиме обнављана 1858. године.

љефа манастира Војсиловице. Шездесетих година 20. века исту воденицу су посетили Милан Ивановић и Бранислав Баћа Вуловић и поменути тесаник с преплетом однели у Покрајински завод за заштиту споменика у Приштини, непосредно пре потапања воденице у вештачко језеро код села Грачанице [Бошковић 1934: 298; Ивановић 1998: 16].

У свом *Путопису* Милојевић описује и развалине некадашњег великог манастира Боринце у области Лаб. Према њему, манастир је био задужбина кнеза Лазара или неког од Немањића, светиња толиког значаја да је према важности и величини у своје време била одмах иза Дечана. Милојевић каже да је о развалинама чуо два предања. Према првом, Јашар-паша је мукама поморио све калуђере, манастир разорио, а његова богатства и имања поделио потурицама. Према другом, које је сматрао за вероватније, паша је само искористио развалине већ урушеног манастира да од њега начини воденице на реци Лаб. Опредељење за другу верзију предања Милојевић је правдао трећим предањем, према којем су Арнауташи из неког оближњег села одржавали рушевине манастира, кадили их и на његовим остацима палили свеће, што је толико наљутило Јашар-пашу да је с војском дошао у Лаб и прогнао припаднике целог фиса чак на Копаоник, а затим разнео камен с рушевина. Навео је и то да је манастир имао рељефе чији су делови виђани по околини [Милојевић 1871: 70–72]. Милојевић је заправо описао рушевине у селу Буринце у Лабу. У селу Буринце остатке велике цркве затекао је и Бранислав Нушић који наводи да је локални Албанци називају Киша Лазарит – односно Лазарева црква, свакако због уверења да ју је подигао кнез Лазар [Нушић 1903: 81]. Исте рушевине, али под именом Кршла Лазарит помиње и Иван Иванић [Иванић 1903: 94]. Године 1878. српска војска је на неко време заузела и под контролом држала област Лаба. У воденици код села Шајковца, у близини моста на утоку речица Бјелопољске и Брвенице у Лаб, српски војници су затекли Пашину воденицу и у њој камење и рељефе из неке старије грађевине. Мита Ракић, који доноси податке о воденици, каже да због тога што у Лабу није било Срба домородаца и што су се арбанашки житељи разбегли, није успео да установи којег паше је била воденица, нити да засигурно утврди да ли је камење у воденицу донето из села Буринце или из оближњег села Брадаша. Након утврђивања нове српско-турске границе на југу, Лаб је остао у Турској, али су српски чиновници пре напуштања територије скинули фрагменте архитектонских украса из воденице и пренели их у Куршумлију. У Куршумлији су реликти дати на процену и скицирање архитектура, члановима Српског ученог друштва, Михаилу Валтровићу и Драгутину Милутиновићу. Њих двојица су две розете, четири фрагмента архитектонске пластике и фрагмент једног надгробног споменика датирали на крај 14. и почетак 15. века. Према мишљењу Валтровића и Милутиновића фрагменти су упркос невештости уметника представљали одраз свог времена и према мотивима које су представљали били налик на украсе у Каленићу и Руденици [Ракић 1880: 211–212; Валтровић и Милутиновић 1880: 460–461; Богдановић 1978: 52, 138].

О рушењу цркава за потребе воденица, пре Милоша Милојевића писао је Панта Срећковић у *Синан-џаши*. Говорећи о Јашар-паши, написао је да је 1823. разорио једну велику цркву и од ње направио воденицу од дванаест витлова на реци Лаб [Срећковић 1865: 103]. Позивајући се на тај исказ Панте Срећковића, Милојевић наводи да је Срећковић мислио на Цркву Самодрезу поред истоименог села у околини Вучитрна. Милојевић је о овој цркви писао на више места у прве две књиге свог путописа, где је унеколико исправио писање Срећковића. Према његовим сазнањима Самодрезу је порушио још султан Бајазит I одмах након Косовске битке 1389. године, уосталом као и велики број других цркава на Косову, у знак одмазде за очеву смрт. Милојевић је просудио да је Јашар-паша искористио само рушевине овог храма поставивши воденичко камење поред самог олтарског камена некадашње цркве. Милојевић је чуо и предање да је приликом одношења камена са самодрешких развалина за време Јашар-паше нађена костурница косовских јунака и да је паша пронађене кости побацио у Лаб, а да су их српски сељаци после кришом вадили и сахрањивали у сеоско гробље. Приликом описа самодрешке воденице Јашар-паше, заправо хрпе камења која је остала од ње 1870, Милојевић наводи да су се у непосредној близини налазиле развалине још неке грађевине коју је паша оборио, али без прецизирања шта је та грађевина била пре пашиног доба [Милојевић 1871: 146, 154; 1872: 63–64, 77]. Нушић, Станковић и Иванић не само да рушење Цркве Светог Јована Претече у Самодрези нису довели у везу с Јашар-пашом, већ су се чак код самодрешких Албанаца распитали ко је и када градио воденицу и у чијем се власништву налазила. Нушић је сазнао да је остатке цркве за своју воденицу употребио локални Албанац Зећир Маљок у првој четвртини 19. века, а да јој је власник у доба када се Нушић распитивао био неки Адем из Самодрезе. Поред воденице Нушић је видео само један зид на месту на којем се некада налазила црква [Нушић 1903: 56–58]. Приликом боравка у Самодрези 1891, Тодор Станковић је такође видео један преостали зид од цркве и разговарао је с власником воденице Адемом Фазлићем, који је тврдио да је црква разорена од „фета”, односно од турског завојевања. Станковић је приметио и то да су готово све арнаутске куће у селу Самодрези начињене од црквеног камена [Станковић 1910: 98–99]. У време посете Ивана Иванића ни онај један зид који су видели Нушић и Станковић више није постојао. Иванић је констатовао да Јашар-паша упркос предању вероватно није крив за градњу воденице од црквених развалина, јер је грађевина деловала млађе од његовог доба. О градњи кућа од црквеног камена Иванић није рекао ништа, али је поновио локално предање које је донео и Милојевић о томе да је цркву порушио султан Бајазит [Иванић 1903: 130–131]. Иако су Срећковић и Милојевић „ослободили” Јашар-пашу одговорности за рушење цркве у последњој четвртини 19. века, а Нушић, Иванић и Станковић и од одговорности за коришћење њеног камења за прављење воденице на размеђу 19. и 20. века, довођење у везу Јашар-паше и рушења цркве за потребе воденице не само да није одбачено у научно-популарној литератури и историографији, него је прича

о пашином кварењу самодрешке цркве у 20. веку и надограђена. Наиме, Петар Куновчић, некадашњи начелник Звечанског округа је уз подршку Друштва кнегиње Љубице маја 1928. формирао Одбор за обнову Цркве Самодрезе. Одбор се одмах по оснивању обратио актом Министарству вера с молбом да приступи обнови. Министарство је Одбор упутило на Комисију за чување и одржавање архитектонских споменика у чијој су се надлежности налазила издавања дозвола такве врсте. Комисија је дала дозволу Одбору, уз препоруку његовом секретару Куновчићу да приликом откопавања и обнове ради према усменим упутима и саветима председника Комисије Милоја М. Васића и члана Пере Поповића. Куновчић је у радове од почетка укључио Живка Фртунића, председника Вучитрнске општине и археолога аматера. Током обнове Самодрезе Куновчић је као секретар често у штампи и приликом зборова и предавања одржаваних зарад прикупљања прилога преносио народно предање да су у гробници поред цркве сахрањени пали српски витезови из Боја 1389. и да је храм остао активан све до времена Јашар-паше, који је цркву прво открио, а затим и разорио. Према предању које је Куновчић износио, а штампа преносила, олово са Самодрезе скинуто је по налогу Јашар-паше да би се покрила џамија у селу Бенчуку, док је од њеног камена паша начинио воденицу од 10 витлова на Лабу у селу Бариљеву, која је по њему носила име Пашина воденица, а остатак материјала искористио за своју џамију у Приштини. Откопавању Самодрезе приступило се већ у лето 1928. године. Првооткривени темељи били су дугачки 9,65 m, и широки 4,65 m, али су испод њих нађени и темељи старије грађевине, што је уверило Куновчића да је црква била обнављана у време Пећке патријаршије. У поду испод саме цркве, који је подсећао на аутентични грачанички патос, нађена је велика количина људских скелета, предсмртно обезглављених, што је закључено на основу тога што су лобање стављане поред костију. Положај лобања и скелета је учеснике у откопавању уверио да се ради о посеченом српском племству, односно да је народно предање правилно сачувало сећање да су у Самодрези 1389. сахрањени пали српски витезови. Црква је због више него доброг одзива прилагача обновљена до 1932. године, према пројектима Пере Поповића и Александра Дерока. Освештана је врло свечано на Видовдан исте године [Куновчић 1929: 5; Стајић 1932: 2; „Откопавање Самодрезе цркве”, 1928: 10; „Предавање г. П. Куновчића”, 1929: 5; Ивановић 1987: 521; Јовановић и Јанковић 2012: 322–324]. Пригодни текстови које је 1928–1932. писао Куновчић или који су се односили на Самодрезу, имали су утицаја на историографију, па се прича о покривању џамије у Бенчуку и градњи воденице у Бариљеву увукла прво у научно-популарну литературу, а затим и у историографију, иако о томе нема помена ни код путописаца из периода пре 1912. године ни у антропогеографској литератури [Ивановић 1987: 394, 397, 521].

Дакле, откривање Самодрезе за покривање бенчучке џамије никако не може да се упише у грех Јашар-паше, као ни грађење воденице у Бариљеву или приштинске џамије од њеног камена. Пашине кривице нема ни у погледу воденице у селу Самодрези, што је приметио још Иван Ива-

нић [Иванић 1903: 131], позивајући се на исказ Гедеона Јосифа Јуришића који је навео да су зидине Самодреже још увек стајале четрдесетих година 19. века [Јуришић 1852: 120]. Главну одговорност за улазак предања о Јашар-паши и Самодрежи у историографији сносе аутори који су у другој половини 20. века Куновчићеве тврдње основане на усменим казивањима мештана без критичке анализе унели у своја дела као историјски извор.

За разлику од повести о другим црквама и манастирима које је за потребе воденица уништио Јашар-паша, о цркви у Сибовцу пише само један аутор. Описујући село Сибовац на Чичавици, Бранислав Нушић наводи да је Јашар-паша разорио сеоску цркву и од ње направио воденицу у Мјекићкој клисури [Нушић 1903: 79]. Овај Нушићев навод тешко је проверити, ипак, мало је вероватно да је Јашар-паша могао да разори овај објекат будући да се он налазио на читлуку који је и почетком 20. века био у власништву пећких пашалара Махмудбеговића.

Поред предања о Јашар-пашином разарању цркава и манастира за потребе воденица и мостова забележена су и предања о томе да је паша разарао цркве из чисте силе и обести. У *Синан-џаши* Панте Срећковића описана је повест Орлатског манастира у селу Орлате на Чичавици у Дреници. Цитирајући исказ игумана Арсенија Андрејевића Срећковић ставља манастир према значају и величини одмах иза или у равни с Дечанима. До Велике сеобе манастир је био у добром стању а затим је опустео и као пуст остао све до 1845. године када су га локални орлатски муслимани разградили и од њега саградили џамију. Арсеније, који је судећи према цитату манастирске остатке лично видео, описао их је као храм готово истоветан оном у Дечанима [Срећковић 1865: 99–100]. Милош Милојевић је у *Путопису* разрадио манастирску историју преузету од Срећковића. Према њему, манастир је више пута остајао без служитеља, прво за време султана Бајазита после Косовског боја, затим у време Мехмеда Освајача после покоренја Деспотовине, и за време извесног Татар-паше за време Велике сеобе 1690. године, али се увек успешно обнављао као монашка заједница све до времена Јашар-паше, који је калуђере понабијао на коље, а храм разорио. Након разарања манастира, који је према Милојевићу био лепши, знатнији и старији од Дечана, и који је имао 13 купола и предивне рељефе изнад сва три улаза, локалне „потирице” су разнеле његове остатке по околини 1845. године и од њих између осталог начинили и орлатску џамију [Милојевић 1871: 110–111]. У историјским изворима нема помена о манастиру у селу Орлате у средњем веку нити се монашка заједница у њему помиње у турским пописима 15. и 16. века. Међутим, у њему је вероватно постојала црква, јер је у другој половини 15. века у њему пописан један, а у другој половини 16. века, два православна свештеника [Pulaha 1974: 337; Катић 2010: 150]. Могуће је да су остаци ове цркве или неке друге грађевине код Срба и Албанаца до 19. века створили предање да се у Орлату некада налазио манастир значајан колико и Дечани.

Јашар-паши је неосновано приписано и рушење Цркве Светог цара Уроша у Неродимљу. Бранислав Нушић је први означио пашу као кривца без икаквог позивања и детаљисања, док је Тодор Станковић био знатно

опрезнији с уплитањем омрзнутог паше у повест ове цркве. Пре него што је прешао на пашин удео у историји храма Станковић је прво нагласио да се о томе прича и отворио две тачке, односно нагласио је да се ради о предању. Према причи коју преноси Станковић Јашар-паша је на кулук окупио сељаке из околних села и мајсторе Цинцаре да поруше цркву. Првог дана невидљивом силом је с крова бачен Србин кулучар из села Преоца, а наредног дана и један од мајстора Цинцара. Оба пада резултирала су смрћу рушитеља након чега је паша одустао од разарања [Нушић 1903: 68; Станковић 1910: 60]. У Молби Срба Неродимаца кнезу Михаилу Обреновићу за финансијску помоћ у циљу обнове Цркве Светог цара Уроша из 1861. мештани су изнели историјат храма у коме нема помена о Јашар-паши. На основу молбе се може закључити да је црква порушена за време Бечког рата, крајем 17. века [Шешум 2017: 190].

Прича о рушењу неродимске цркве у много чему је слична причи о рушењу цркве у Липљану. Према тој причи, коју први доноси Милош Милојевић, паша је непосредно пред смрт у Липљан послао момке да оборе липљанску цркву. Пре него је приступљено рушењу паша је липљанским Србима рекао да ће поштедети цркву уколико неко од њих за сат времена пешке из Приштине донесе седам ока ексера у зубима. Напоменуто је да ће онај ко се прими погодбе, а исту не испуни на време бити погубљен. Пред Србе је према овој причи стављен немогућ задатак пошто се од Липљана до Приштине пешке путовало вишеструко дуже. Један младић, коме Милојевић није успео да сазна име, прихватио се изазова и заиста чудом стигао за један сат из Приштине с ексерима у зубима, након чега је издахнуо, али је паша запањен његовим подвигом и жртвом испунио обећање и одустао од рушења [Милојевић 1871: 147–148]. Милојко Веселиновић даје развијенију верзију предања о липљанској цркви од Милојевића на основу казивања помињаног попа Јована. Према казивању попа Јована, паша је неколико година након рушења припрате за потребе моста решио да поруши и саму цркву и то кулучењем Срба Липљанаца. Рушењу је уз Турке приступила и сеоска луда, неки Парађидија, али је он одмах по отпочетом рушењу занемео, а Турцима су се одузеле ноге. Након молитви попа Ђорђа, Јовановог оца, грешници су исцељени, што је пашу толико пренеразило да је дао камен и новац да се сазида припрата коју је претходно разградио. Пашино покајање је било само привремено, јер је према казивању попа Јована убрзо поново насрнуо на цркву. Последњи пашин насртај описан је слично као и код Милојевића. Према Веселиновићу, односно према попу Јовану, паша није дошао сâм него су као рушитељи дошли његови момци. На молбе сељака пашини момци су их упутили да нађу човека који ће за време док они ручају отићи до Приштине, тамо од паше измолити милост за цркву и у зубима донети седам ока ексера. Младић који се прихватио погодбе и у њој успео звао се Ђорђе Војчетиновић, потомак властеле Војиновића, који према причи попа Јована није умро већ је сведочио да је ишао уобичајеним корацима, али да је имао осећај као да га је нешто носило [Веселиновић 1894: 333–336]. Уобличено предање које је пренео Веселиновић цитирали су или препричали Нушић и Иванић, док

је Јосиф Поповић записао нешто другачију верзију према којој је мајстор који је рушио цркву пао мртав с крова [Нушић 1903: 57–60; Иванић 1903: 33–35; Шешум 2017а: 279].

Предање о липљанској цркви захтева анализу. Наиме, Милојевић, који није успео да сазна име спасиоца цркве, на другом месту је описао историјат породице Војиновић (Војчетиновић) из Липљана и довео је у везу с Војиновићима из народне песме *Женидба Душанова* [1871: 193–194]. Дакле, до времена Веселиновића, двадесет и нешто година након изласка из штампе Милојевићевог путописа, прича о потомцима властеле и чудесном спасењу цркве је спојена у једну, па је потомак спасиоца „цара Стјепана” постао спасилац липљанске цркве. Спајање предања о Војиновићима (Војчетиновићима) и спасавању цркве према томе указује да је дошло до стимулативног утицаја Милојевићевог путописа на развој народног предања током четврт века. Карактеристична је и прича о обнови припрате липљанске цркве. У Веселиновићево и Нушићево време црква је имала припрату, коју је према предању паша разорио око 1804. године, па је причом о чуду са занемелим Парађидијом и одузетим Турцима објашњена њена обнова и постојање. Чудо у Липљану подсећа на чудо у Грачаници и Неродимљу, па се чини да се ради или о истом догађају или типској причи коју је свака заједница преносила на своју локалну светињу.

ЗАКЉУЧАК

Након свега изнетог произлази да се од свих традиција о Јашар-пашином уништавању српских светиња могу чињенично потврдити само оне које говоре о коришћењу камена од цркава и манастира за грађење воденица и ваљаница. Чак и у том случају, пашина кривица није толико велика, јер није разграђивао активне цркве и манастире, већ је односио камен с црквина и манастиришта. Народно схватање светости црквишта и манастиришта, с тим у вези и грешности онога ко их разграђује, утицало је на то да предање током времена представи пашу као рушиоца певајућих православних храмова, што на основу расположивих извора није био. Поред греха светогрђа Јашар-паши је и српско и арбанашко предање приписало и сијасет других грехова осликавајући га у свакој прилици најцрњим бојама. Према једном од тих предања паша је неморалне жене живе везивао у вреће и бацао у Ситницу с моста код Враголије, чиме би се могло објаснити везивање његовог имена за овај и мост код Липљана. Односно, може се посумњати да је предање о дављењу код моста везало пашино име за мост, то јест да су мостови због тога прозвани Јашар-пашиним.

Карактеристично је да колективно сећање косовских Срба готово није убаштило име Малић-паше, кога је албанско предање с друге стране узносило у небеса као јунака и газију из времена борбе против српских устаника 1806–1813, па је сва прилика да су косовски Срби због страха од својих муслиманских суседа грехове газије Малић-паше пребацивали на његовог синовца, кога је муслиманска традиција подједнако

блатила као и српска због суровог кажњавања арбанашких изгрета. Спајањем две историјске личности у предањима Срби су могли без страха од казне да куну и руже једног пашу чак и пред муслиманима, симболично и турску управу као такву. „Трансфер грехова” Малић-паше на Јашар-пашу очигледан је у делима Панте Срећковића и Милоша Милојевића из 1865. и 1871/1872. године. Док у *Синан-ѧаши* Срећковић наводи да је Малић-бег Цинић опустео све од Гњилана до Биначке Мораве, толико да тамо није преостала ниједна црква [Срећковић 1865: 105], Милојевић у другој књизи свог путописа пише да је Јашар-паша у гњиланској области затро 40 српских села и да је све цркве и манастире порушио, а калуђере поморио набијањем на коље [Милојевић 1871: 64]. Према томе, Јашар-паша је до времена Милоша Милојевића, током две и по деценије након смрти, у народној традицији Срба Косоваца постао архетипни симбол турског и арбанашког насиља над Србима и свему што им је било свето. Уобличавање предања о њему наставило се под утицајем штампаних путописа и других књига све до тридесетих година 20. века, када је добило коначан облик.

Главни „кривци” за улазак предања у историографију у овом случају нису представници романтичарског правца у историографији – Милош Милојевић и Панта Срећковић, него првенствено Милојко Веселиновић, Иван Иванић и Бранислав Нушић чија је некомпромитованост у погледу маштовитог приказивања прошлости довела до тога да предања која су преносили буду прихваћена у историографији као историјске чињенице. Није згорег напоменути да је упркос претеривању, можда и измишљању, у случају Орлатског манастира, Милош Милојевић једини од свих српских путописаца указао на рушевине манастира Војсиловице. Неповерење према њему заслужно је за то што остаци овог манастира нису лоцирани четрдесет година након објављивања његовог путописа.

ЗАХВАЛНОСТ

Чланак је написан као резултат рада на пројекту „Српска нација: интегративни и дезинтегративни процеси” (ев. бр. 177014) који је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Прилог 1. Мост на Ситници код Липљана
(фотографија Бранислава Нушића)

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Соња (1978). *Излози Српског ученог друштва, исцртаживања српске средњовековне уметности 1871–1884*, Београд: САНУ.
- Бошковић, Ђурђе (1934). Рад на прокривању и конзервирању српских средњовековних споменика, *Годишњак Српске краљевске академије*, 42: 290–315.
- Валтровић, Михаило и Драгутин Милутиновић (1880). Извештај уметничком одбору Српског ученог друштва, *Гласник Српског ученог друштва*, 48: 449–471.
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватиа и Словенаца*, књ. 13, 1915. година, *дружи период ојерација, ојшти одсиујање Српске војске, II фаза: одсиујање главне снаге на Косово поље* (1927). Београд: Главни генералштаб.
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватиа и Словенаца*, књ. 14, 1915. година, *тврети период ојерација, ојшти одсиујање Српске војске, III фаза: одсиујање на Јадранско море*, (1927). Београд: Главни генералштаб.
- Вемић, Мирчета и Младен Стругар (2007). *Атлас Древней Сербии*, европејские карты Косово и Метохији, Цетиње: Светигора.
- Веселиновић, Милојко (1894). Кроз Косово, *Годишњица Николе Чуића*, 14: 298–350.
- Влаховић, Митар (1930). Етнолошка проматрања по Косову Пољу, *Јужни преглед*, 5: 461–481, 504–517, 574–584.
- Вуловић, Бранислав (1968–1971). Манастир Грачаница (прилози за историју, архитектуру и сликарство), *Сћарине Косова и Метихије*, 4–5: 165–178.
- Вуловић, Данило (1953). *Књажеска канцеларија, књ. 1, Нахија Пожешка (1815–1839)*, Београд: Вук Караџић.
- Гилфердинг, Александар (1972). *Путовање по Херцеговини, Босни и Сћарој Србији*, Сарајево–Београд: „Веселин Маслеша” и Просвета.
- Зиројевић, Олга (1984). *Цркве и манасири на подручју Пећке нахије до 1683. године*, Београд: Народна књига.
- Иванић, Иван (1903). *На Косову, са Шара, по Косову, на Звечан, из њујних бележака Ивана Иванића*, Београд: Милан Арсенијевић и компанија.
- Ивановић, Милан (1987). Црквени споменици XIII–XX века, у: *Задужбине Косова*, епископ рашко-призренски Павле (ур.), Призрен: Епархија Рашко-призренска, Београд: Богословски факултет; Љубљана: Дело, 387–547.
- Ивановић, Милан (1998). Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији 14–19/20. век, *Косовско-метихијски зборник*, 2: 13–35.
- Ивановић, Радомир (1961). Земљишни поседи грачаничког властелинства, *Историјски часопис*, 11: 253–264.
- Ивић, Алекса (1917). *Између првог и другог српског усипанка (од септембра 1813. до априла 1815. године)*, Загреб: Краљевска земаљска тискара.
- Ирби, Паулина А. и Мјур Г. Мекензи (1868). *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*. Београд: Државна штампарија.
- Јастребов, Иван Степанович (1874). Податци за историју Цркве у Старој Србији, по изворима на српском и турском језику, *Гласник Српског ученог друштва*, 40: 182–257.
- Јастребов, Иван Степанович (2018). *Сћара Србија и Албанија, забелешке с путовања*. Београд: Службени гласник.
- Јовановић, Зоран М. и Милош Ј. Јанковић (2012). Сећање на обнову „цркве Самодреже” и њено свечано освећење 1932. године. У: Б. Јовановић и У. Шуваковић, *Косово и Метихија 1912–2012*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 317–334.
- Јуришић, Јосиф Гедеон (1852). *Дечански њрвенац*. Нови Сад: Књигопечатња Данила Медаковића.
- Капетановић, Стојан (1933). Заштитник Грачанице, *Јужни преглед*, 6–7: 278–284.

- Катић, Тајјана (2010). *Ойцирни ѿоис Призренског санџака из 1571. године*, Београд: Чигоја штампа.
- Костић, Петар (1910). Нешто о бив. Манастиру Војсиловици на Косову и цркви Св. Николе у Јањеву. *Сјоменик Српске краљевске академије*, 49: 36–40.
- Куновчић, Петар (1929). Самодреза или Берлин, *Време*, 27. октобра 1929, 5.
- Малетић, Михаило (1969). *Нови Пазар и околина*, Београд–Трeбиње: Књижевне новине и Култура.
- Милојевић, Милош (1871–1872). *Пућојис дела ѿправе-Сјаре Србије*, књ. 1–2, Београд: Државна штампарија.
- Митровић, Миодраг (1967). Порекло породице Циноли, оснивача пашиног конака у Врању, *Врањски гласник*, 3: 277–280.
- Михалчић, Раде и Сима Ђирковић (1999). *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge.
- Мишић, Синиша (2007). *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд: Утопија.
- Недељковић, Славиша (2012). Српски народ на Косову и Метохији од Грчког устанка до проглашења хатишерифа од Гилхане (1821–1839), *Српске студије*, 3: 255–277.
- Недељковић, Славиша (2014). Устанак Арбанаса против турских власти у Скопском и Косовском пашалуку 1844. године (побуна Дервиш Цара), *Историјски часопис*, 25: 249–260.
- Николић, Милица (1972). Карта Србије Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689. год., *Историјски часопис*, 19: 102–134.
- Новаковић, Стојан (1898). Француске службене белешке о Западно-Балканским земљама из 1806–1813, *Сјоменик Српске краљевске академије*, 31: 128–152.
- Новаковић, Стојан (1897). Путничке белешке о Балканском полуострву 17. и 18. века, *Годишњица Николе Чујића*, 17: 73–165.
- Нушић, Бранислав (1902–1903). *Косово, ојис земље и народа*, књ. 1–2, Нови Сад: Матица српска.
- Откопавање Самодрезе цркве (1928). *Полиѿика*, 17. јуна 1928, 10.
- Петковић, Владимир (1950). *Преглед црквених сјоменика кроз ѿвесницу српског народа*. Београд: Научна књига.
- Плач Сјаре Србије* (1982). Издање поводом 70-годишњице ослобођења Косова 1912–1982 (без изд.).
- Поповић, Јанићије (1927). *Грчаница манасѿир*. Београд: Млада Србија.
- Поповић, Петар Ј. (1928). Класичан патос Цркве Грчанице, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 6/1: 110–111.
- Предавање г. П. Куновчића на Народном универзитету, црква Самодреза, на Косову (1929). *Време*, 12. марта 1929, 5.
- Радосављевић, Панта (1923). *Кроз славно Косово*, Нови Сад: Штампарија Супек, Јовановић и Богданов.
- Ракић, Мита (1880). Из Нове Србије, *Оѿаѿбина*, 4: 3–23, 207–219.
- Самарѿић, Радован (1961). *Београд и Србија у сјисима француских савременика, 16–17. век*. Београд: Историјски музеј Београда.
- Соловјев, Александар (1926). *Одабрани сјоменици српског ѿрава, (од 12. до краја 15. века)*. Београд: Геца Кон.
- Срећковић, Пантелија (1875). Путничке слике 1, Косово, *Гласник Српског ученог друшћива*, 42: 328–352.
- Срећковић, Пантелија (1865). *Синан ѿаща*. Београд: Државна штампарија.
- Стајић, Душан, (1932). Свечаности на Косову, Њ. Св. Патријарх на освећењу Самодрезе цркве, *Време*, 29. јуна 1932, 2.
- Станковић Тодор (1910). *Пућине белешке ѿ Сјарој Србији 1874–1893*, Београд: Књижевни фонд Илије М. Коларца.
- Стојановић, Љубомир (1903). *Сјари српски зајиси и најѿиси*, књ. 2, Београд: Српска краљевска академија.

- Стојанчевић, Владимир (1966). *Милош Обреновић и његово доба*, Београд: Просвета.
- Томић Јован (1902). *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима 1683–1699*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Тричковић, Радмила (2013). *Београдски паџалук 1687–1739*. Београд: Службени гласник.
- Ћурчић Слободан (1999). *Грачиница: историја и архитектура*, Београд: Цицеро.
- Урошевић, Атанасије (1965). *Косово*. Београд: Научно дело.
- Урошевић, Атанасије (2001). *О Косову: антиројгеографске студије и други списи*. Београд: Стручна књига.
- Храбак, Богумил (1996). Косово и Метохија према првом устанку. *Бацићина*, 7: 151–168.
- Црниловић, Христофор (1929). Рестаурирање наших старих манастира. *Јужни преглед*, 11–12: 441–449.
- Шешум, Урош (2017). *Србија и Сјара Србија (1804–1839)*. Београд: Филозофски факултет.
- Шешум, Урош (2017а). Приказ стања у Приштинском валилуку у времену од Првог српског устанка до отварања српских конзулата у Турској, Јосифа К. Поповића. *Српске студије*, 8: 369–401.
- Шкриванић, Гавро (1956). Властелинство св. Стефана у Бањској. *Историјски часопис*, 6: 177–198.
- Boué, Ami (1854). *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire, T. 1*, Vienne: En commission chez W. Braumüller.
- Evans, Arthur (1885). Antiquarian Researches in Illirycum, Parts III, IV. *Archaeologia, or miscellaneous tracts relating to antiquity*, 49: 1–167.
- Hahn, Johann Georg von (1868). *Reise von Belgrad nach Salonik, nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, Wien: Tendler & Comp.
- Hauptmann, Gerba (1888). Die Kaiserlichen in Albanien 1689. *Mithhellungen der K. K. Kriegs-archivs*, 2: 115–178.
- Pulaha, Selami (1974). *Defterii i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tirana: Akademia e Shkencave e R.P. të Shqipërisë, Instituti i Historisë.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE ROLE OF JAZZAR PASHA IN THE DESTRUCTION OF
THE SACRAL MONUMENTS ON KOSOVO (AN EXAMPLE OF
TRADITION ENTERING HISTORIOGRAPHY)

by

UROŠ ŠEŠUM
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
uros.sesum@f.bg.ac.rs

SUMMARY: Serbian lore from Kosovo, regarding systematic destruction of Serbian medieval churches and monasteries, committed by the local and semi-independent Jashar pasha in the early 19th century, was introduced in Serbian historiography by way of Serbian travelogue literature during the second half of 19th and early 20th century. According to lore, Pasha destroyed monasteries Vojsilovica and Burinci, Samodreža church and

several other village churches for the purpose of using building materials for his water mills. Allegedly, construction materials of destroyed church in Lipljan and several surrounding village churches were used for construction of the bridge on river Sitnica, while, also allegedly, he took the floor from Gračanica monastery for his hamam. Lead from the monastery roof was used to cover the mosque in Priština. After a critical analysis of such lore, it can be stated that Pasha did not demolish a single church or monastery, but in fact, for his projects, he used materials from the already destroyed temples. These writings of lore, combined with the local population's perception of him as a cruel master, left a historic view of him as being the main destroyer of Serbian medieval churches and monasteries. Release of lore version of Serbian history, made by folklore writers, contributed to the rapid dissemination of inaccurate information. This had an encouraging affect which, as time went on, associated Pasha's name with the large number of destroyed churches. In Serbian historiography such usage of travelogue literature from the 19th century and further developed oral tradition recorded by ethnologists as relevant historical sources, have led to the adoption of unverified data as historical fact.

KEYWORDS: Kosovo and Metohija, Gračanica, Jashar Pasha, Samodreža, Vojslovica, Miloš Milojević, Panta Srećković, Branislav Nušić